

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۲	مقدمه
۵	فصل اول: زبان و ادبیات در ایران باستان
۱۰	۱-۱ زبان آرامی در دوره اشکانی
۱۱	۲-۱ سکه‌ها، سفال‌ها و چرم‌نوشته‌ها
۱۳	فصل دوم: نخستین تلاش‌ها برای خوانش کتیبه‌های اشکانی
۲۱	فصل سوم: خط پهلوی اشکانی
۲۳	فصل چهارم: طرح اجمالی دستور زبان پهلوی اشکانی
۲۴	۱-۴ آواشناسی
۲۴	۱-۱-۴ ساختمان هجا
۲۵	۲-۴ اسم
۲۵	۱-۲-۴ مفرد و جمع
۲۵	۲-۲-۴ هزوارش در کتیبه‌های پهلوی اشکانی
۲۷	۳-۲-۴ حالت فاعلی و غیرفاعلی
۲۷	۳-۴ صفت
۲۸	۱-۳-۴ صفت تفضیلی
۲۸	۲-۳-۴ صفت عالی
۲۹	۴-۴ ضمیر
۲۹	۱-۴-۴ ضمایر شخصی
۳۰	۲-۴-۴ صفت و ضمیر اشاره
۳۱	۳-۴-۴ صفات و ضمایر مبهم

صفحه	عنوان
۳۳	۴-۴ ضمایر مشترک
۳۳	۵-۴ عدد
۳۴	۶-۴ قید
۳۴	۱-۶-۴ قید زمان
۳۴	۲-۶-۴ قید مکان
۳۶	۷-۴ پیشوندها و پسوندها
۳۶	۱-۷-۴ پیشوندها
۳۶	۲-۷-۴ پسوندها
۳۹	۸-۴ فعل
۴۰	۱-۸-۴ مشتقات ماده مضارع در کتیبه‌های پهلوی اشکانی
۴۳	۲-۸-۴ مشتقات ماده ماضی در کتیبه‌های پهلوی اشکانی
۴۶	فصل پنجم: کتیبه‌های پهلوی اشکانی
۶۹	واژه‌نامهٔ مربوط به کتیبه‌ها
۱۲۵	منابع

علائم اختصاری کتیبه‌ها

کتیبه‌ها

ANRm	کتیبه اردشیر در نقش رستم	ŠH	کتیبه شاپور یکم در حاجی آباد
AW	بنچاق اورامان	ŠKZ	کتیبه شاپور یکم در کعبه زردشت
AR	کتیبه ارمزی	ŠNRb	کتیبه شاپور یکم در نقش رجب
DE	آثار دوراوپوس	ŠTBq	کتیبه شاپور یکم در تنگ براق
KJI	کتیبه کال جنگال	ŠVŠ	کتیبه شاپور یکم در بیشاپور
Nisa	آثار نسا	SPI	کتیبه سرپل ذهاب
NPi	کتیبه نرسی در پایکولی		

نشانه‌ها

پیش از میلاد	پ.م
میلادی	م.
نگاه کنید به	نک.
پارتی	Prth.
فارسی میانه	MP.

پیشگفتار

پس از چند سال تدریس کتیبه‌های فارسی میانه و پارتی در مقطع کارشناسی ارشد متوجه شدم وجود کتابی مجزا برای تدریس کتیبه‌های اشکانی (پارتی) ضروری است. منابعی که برای تدریس کتیبه‌های اشکانی از آن بهره می‌بردم، اغلب به زبان‌های خارجی بودند که این امر یادگیری را برای دانشجویان دشوار می‌کرد. منابع موجود به زبان فارسی نیز نیازمند بازنگری و تکمیل بودند. بنابراین تصمیم گرفتم کتاب حاضر را برای دسترسی آسان دانشجویان به مطالب آموزشی این درس فراهم کنم. آموزش کتیبه‌های اشکانی برای چندین رشته مصوب وزارت علوم اهمیت دارد و امید است دانشجویان رشته‌های زبان‌های باستانی ایران، زبان‌شناسی، زبان و ادبیات فارسی، ایران‌شناسی، تاریخ ایران باستان، باستان‌شناسی و ادیان و عرفان از این کتاب بهره‌مند شوند. به دلیل مطابقت با سرفصل وزارت علوم برای درس کتیبه‌های اشکانی در اثر حاضر، تنها به سنگ‌نوشته‌های اشکانی اکتفا شده و به سکه، سفال‌نوشته، چرم‌نوشته و سایر اسناد باقی‌مانده به زبان اشکانی پرداخته نشده است. ترتیب فصل‌های کتاب به صورتی تنظیم شده است که دانشجویان به تدریج با مطالب دستوری زبان پارتی آشنا شود. در فصل پنجم، برخلاف همه کتاب‌های راهنمایی که تاکنون برای کتیبه‌های ایرانی میانه نوشته شده، کتیبه‌ها با فونت پارتی بازنویسی شده است تا برای دانشجویان خوانا و واضح باشد. چند کتیبه آغازین برای آشنایی دانشجویان به همراه حرف‌نویسی، آوانویسی و ترجمه آمده است، ولی سایر کتیبه‌ها بدون حرف‌نویسی، آوانویسی و ترجمه آورده شده تا دانشجویان بتوانند با استفاده از واژه‌نامه مربوط به کتیبه‌ها در پایان کتاب، این کتیبه‌ها را به خط پارتی حرف‌نویسی، آوانویسی و ترجمه کنند.

بر خود فرض می‌دانم از استاد و پدر بزرگوارم دکتر محمود جعفری دهقی، استاد دانشگاه تهران، و استاد بزرگوارم سرکار خانم دکتر زهره زرشناس، استاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، که از آن‌ها بهره‌های فراوان بردم سپاسگزاری نمایم. همچنین از همکاران بزرگوار در سازمان «سمت» که در چاپ و انتشار این اثر مرا یاری رساندند تشکر می‌کنم.

شیما جعفری دهقی

۱۴۰۳

مقدمه

فرمانروایی اشکانی یکی از بزرگ‌ترین فرمانروایی‌ها در تاریخ ایران باستان بود. پس از فروپاشی فرمانروایی هخامنشی به دست اسکندر مقدونی در ۳۳۰ پ.م، استان پارت که بخشی از ایران بزرگ به شمار می‌رفت تا مدتی تحت فرمانروایی سلوکیان، جانشینان اسکندر بود. ارشک به دنبال پیروزی بر فرمانروای مقدونی در نواحی نسا ولایت پَرثو را بر قلمرو خود افزود و فرمانروایی خود را در شهر عشق‌آباد کنونی اعلام کرد. احتمالاً تا سال ۱۹۱ پ.م پادشاهی کرده است. به عقیده ولسکی، نخستین پادشاه اشکانی را باید اردوان دانست که کمایش از سال ۱۲۸ تا ۱۲۴ پ.م فرمانروایی کرده است (۱۳۹۳: ۷۶). سپس، فرهاد یکم (۱۷۶-۱۷۱ پ.م) به پادشاهی رسید. او قبایل ساکن جنوب دریای خزر را فرمانبردار کرد و قلمرو اشکانیان را تا غرب دربندهای خزر گسترش داد (بیوار، ۱۳۸۹: ۱۳۳). مهرداد یکم (۱۷۱-۱۳۸ پ.م) زمینه‌ساز پیشرفت چشمگیر اشکانیان از سوی غرب ایران شد و حدود سال ۱۴۸ م. بر ماد چیره گشت. او شهرهای بابل و سلوکیه را گرفت و در سلوکیه به عنوان شاهنشاه تاج‌گذاری کرد. قلمرو او تا سال ۱۴۱ پ.م ظاهراً تا شهر «اروک» در جنوب بابل هم گسترش یافت (ولسکی، ۱۳۹۳: ۹۵). سپس پارتیان الیمایی و شوش را گرفتند و در شوش به نام مهرداد سکه ضرب کردند (بیوار، ۱۳۸۹: ۱۳۶-۱۳۷). فتوحات مهرداد یکم باعث شد تا شاهنشاهی اشکانی قدرت جهانی به دست آورد و قلمرو این فرمانروایی تا زمان مرگ مهرداد یکم از کرخه در کرانه خلیج فارس تا دره سند گسترده بود (بیوار، ۱۳۸۹: ۱۳۷). سپس، فرهاد دوم (حدود ۱۳۸-۱۲۹ پ.م) با آنتیوخوس هفتم مبارزه کرد و او را شکست داد. سکاها نیز که قبایل وحشی در شرق ایران بودند در زمان او شورش کردند و فرهاد در نبرد با سکاها کشته شد.

پس از فرهاد، اردوان یکم پسر پریاپاتیوس به پادشاهی رسید. اردوان برای مقابله با تهاجم سکاها که از زمان فرهاد دوم آغاز شده بود، به شرق لشکرکشی کرد، اما در نبردی در باکتریا، بر اثر زخمی که بر بازویش وارد آمد از دنیا رفت (Debevoise, 1939: 38). احتمالاً حملات این اقوام بیابانگرد موجب شد پایتخت شاهنشاهی اشکانی رفته‌رفته از نسا و ایبورد به هکاتومپیلوس،

بر سر جاده اصلی شرق به غرب که ظاهراً در قومس واقع در نزدیکی دامغان کنونی بود انتقال یابد (بیوار، ۱۳۸۹: ۱۴۰-۱۴۱). حدود سال ۱۲۳ پ.م، مهرداد دوم پسر و جانشین اردوان یکم بر تخت نشست. در زمان همین پادشاه اشکانی بود که مسئله ارمنستان برای نخستین بار مطرح شد. مهرداد دوم، تیگران را بر تخت پادشاهی ارمنستان نشاند و این آغاز پیوستگی نزدیک پارتیان با آن کشور بود. با وجود کشمکش دائمی میان ایران و روم بر سر ارمنستان، سرانجام پادشاهی ارمنستان به شاخه‌ای از خاندان اشکانی رسید که حتی پس از سرنگونی اشکانیان در ایران پابرجا ماند و تا میانه سده پنجم م. بر آن کشور فرمان راند (کالچ، ۱۳۵۷: ۳۰).

پس از مرگ مهرداد دوم در حدود سال ۸۷ پ.م، دوره‌ای از ضعف و انحطاط پادشاهی اشکانی را دربر گرفت. در حدود سی سال، گودرز یکم تا حدود سال ۸۱-۸۰ پ.م بر بابل فرمان می‌راند. پس از گودرز، اُرد به پادشاهی رسید؛ و سپس در دوره‌ای کوتاه، سستروک که در آن زمان مردی سالخورده بود فرمانروایی کرد. او در سال ۶۹/۷۰ پ.م درگذشت و پسرش به نام فرهاد سوم (حدود ۶۹-۵۸ پ.م) جانشین او شد. در حدود سال ۵۷/۵۸ پ.م، فرهاد سوم به دست پسرانش اُرد دوم و مهرداد سوم کشته شد. اُرد (۵۸-۳۷ پ.م) بر تخت نشست. مهرداد در سال ۵۵ پ.م سلوکیه و بابل را گرفت؛ اما سال بعد از سپاه اُرد به فرماندهی سورنا شکست خورد و به فرمان شاه کشته شد (بیوار، ۱۳۸۹: ۱۵۰-۱۵۱). اُرد با سازش با پادشاه ارمنستان که از طریق پیوند زناشویی میان پارکور، پسرش، و دختر پادشاه ارمنستان استوارتر شد، روابط خود را با این کشور تثبیت کرد. پارکور جانشین ارد شد اما در نبردی در سوریه کشته شد. پس از مرگ پارکور، پسر دیگر ارد، فرهاد چهارم (۳۷-۲ پ.م) بر تخت نشست اما اندکی بعد درگذشت. این پادشاه در آغاز برای تثبیت قدرت خویش دستور داد که همه برادرانش را اعدام و برخی اشراف طرفداران آن‌ها را تبعید کنند.

در سال ۲ پ.م فرهاد چهارم به دست پسر خود به نام فرهادک، که بعدها فرهاد پنجم نام گرفت، کشته شد. فرهاد پنجم در پی شورش نجبا خلع شد و به سوریه گریخت و در آنجا کشته شد. ارد سوم، جانشین فرهاد پنجم را نیز نجبا خلع کردند و ونن نخست پسر فرهاد چهارم را که در روم زندگی می‌کرد از آنجا به ایران فراخواندند و بر تخت نشاندند. اما او نیز در آن روزگار پر آشوب از تاریخ اشکانی با شورش برخی اشراف که از اردوان شاه پیشین آتروپاتن در برابر او پشتیبانی می‌کردند روبه‌رو شد. سرانجام اردوان پیروز شد و در سال ۱۲ م. در تیسفون تاج‌گذاری کرد. اردوان احتمالاً در سال ۳۸ پ.م درگذشت و پسرش وردان (حدود ۳۸-۴۵ م.) جانشین او شد. نبرد میان وردان و گودرز دوم که پسر یا پسرعموی اردوان دوم بود سال‌ها ادامه

یافت و شاهنشاهی اشکانی را دو پاره کرد؛ وردان بر نیمه غربی و گودرز بر بخش‌های شرقی شاهنشاهی چیرگی یافتند (ولسکی، ۱۳۹۳: ۱۸۱). پس از مرگ وردان، گودرز بر تخت نشست اما سخت‌دلی و سخت‌گیری او سبب شد که برخی از بزرگان از روم درخواست کنند مهرداد پسر ونن نخست و نوۀ فرهاد چهارم را نزد آنان بفرستد (Debevoise, 1939: 172). گودرز نزدیک به سال ۵۱ م. درگذشت و ونن دوم شاه ماد جانشین او شد که تنها چند ماهی پادشاهی کرد و تاج و تخت را برای پسر یا برادرش بلاش نخست (۵۱-۸۰ م.) گذاشت. پس از بلاش یکم چنان‌که از سکه‌ها برمی‌آید، بار دیگر جنگ داخلی آغاز شد و چند تن به نام خود سکه زدند.

در سال ۱۴۸ م. بلاش چهارم به جای بلاش سوم بر تخت پادشاهی پارت نشست. در سال ۱۹۱ م. بلاش پنجم به پادشاهی رسید. در زمان فرمانروایی او سپتیموس سوروس امپراتور روم به شرق لشکر کشید. تیسفون به دست رومیان افتاد و تاراج شد. نزدیک به سال ۲۰۷ م.، بلاش ششم پسر بلاش پنجم بر تخت نشست. در سال ۲۱۱ م. کاراکالا، امپراتور روم، به پارت حمله کرد. سپس احتمالاً در ۲۱۲/۲۱۳ م.، اردوان، برادر بلاش مدعی تاج و تخت شد و بر ماد چیره گشت. آشوب‌هایی که در آغاز سده سوم میلادی در پارس روی داد به تثبیت قدرت بابک و پسرش اردشیر انجامید. پس از مرگ بابک، اردشیر شاهان نواحی دور و نزدیک را یکی پس از دیگری از میان برد و سرانجام اردوان چهارم را نیز در هرمزگان که مکان دقیق آن مشخص نیست شکست داد و کشت (۲۲۴ م.). سپس اردشیر به تیسفون رفت و به عنوان شاهنشاه ایران تاج‌گذاری کرد. بدین ترتیب فرمانروایی اشکانی سقوط کرد.